

*Боговін О. В.,**кандидат філологічних наук, докторант кафедри зарубіжної літератури та теорії літератури Бердянського державного педагогічного університету*

КОД VERSUS КОНЦЕПТ: СПІВВІДНОСНІСТЬ ПОНЯТЬ НА ПЕРЕТИНІ ТЕОРЕТИКО-ФІЛОЛОГІЧНИХ ПАРАДИГМ

Анотація. Статтю присвячено з'ясуванню особливостей потрактування термінів «код» та «концепт» у теоретико-методологічних парадигмах мовознавства та літературознавства. Встановлено, що код – завжди ширше поняття, аніж концепт, і може проявлятися в тексті в тому числі і посередництвом концептів. Своєю чергою, концепт постає точкою перетину кількох кодів, у результаті чого виявляється полісемантичність, або діалогічність концепту. Таким чином, код та концепт мають різні функціональні призначення в літературознавчому аналізі.

Ключові слова: код, концепт, теоретико-філологічна парадигма, дискурс, когнітивістика, інтертекстуальність.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Характерною ознакою сучасного філологічного дискурсу є постійний пошук та удосконалення теоретико-методологічного інструментарію дослідження. У цьому зв'язку надзвичайно популярними в останні роки стали поняття «код» та «концепт», неоднозначність, багатоаспектність та смислоемність яких подекуди призводить до певної теоретичної «розмитості», взаємної дифузії, а іноді навіть взаємозаміщення цих понять, що своєю чергою призводить до утруднення порозуміння між науковцями. Означена проблема обумовлює мету нашої публікації, яка полягає в з'ясуванні особливостей потрактування термінів «код» та «концепт» у теоретико-методологічних парадигмах мовознавства та літературознавства, встановленні співвідносності цих понять в означених координатах дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. У когнітивній лінгвістиці та психолінгвістиці в останні роки активно провадяться дослідження різноманітних концептів як базової функціональної одиниці, яка завжди має більш широке смислове навантаження порівняно зі своєю мовною репрезентацією, оскільки містить когнітивні ознаки, які не знайшли об'єктивації у мові, але є невід'ємними складовими частинами концепту (З. Попова, І. Стернін, М. Розенфельд). Своєю чергою, в основі теоретичної парадигми визначення поняття концепту лежить гіпотеза універсально-предметного коду, запропонована радянським психологом Н. Жинкіним. Дослідник, концептуально переосмисливши думки Л. Виготського про співіснування у свідомості людини мови думки та вербальної мови та Ю. Лотмана про природну мову та надбудовані над нею вторинні моделюючі системи, припустив існування у свідомості людини універсально-предметного коду, складовими частинами якого є логічні схеми, набори образів, відбитки явищ реальної дійсності у свідомості кожного конкретного індивіда, завдяки яким відбувається процес мислення. Цей код невербальний і формується у свідомості окремої особистості як відображення подразників органів чуттєвого сприйняття: «УПК – це такий динамічний механізм, який забезпечує семіотичне перетворення сенсорних сигналів в предметну структуру, тобто денотатив-

не відображення дійсності» [1, с. 16]. Коли в суб'єкта виникає необхідність висловити свою думку, універсально-предметний код перекодовується спочатку в проміжний код: внутрішнє мовлення, що має риси одночасно і універсально-предметного коду і реального мовлення, а вже потім проміжний код перекодовується в зовнішнє мовлення. Сприйняття постає зворотнім процесом щодо говоріння: під впливом мовлення формується спочатку проміжний код (внутрішнє мовлення), який згодом перекодовується в універсально-предметний. Такий механізм кодових переходів, незважаючи на свою складність, широко застосовується в дослідженнях з психології та суміжних галузях.

Термін «концепт» певний час тому був і почасти залишається надзвичайно популярним і в літературознавчих дослідженнях. Будучи запозиченим елементом методологічного інструментарію когнітивної лінгвістики, концепт найперше увійшов до термінологічного апарату когнітивного літературознавства, яке в цьому ракурсі постає розділом ширшої дисципліни – когнітивістики, що зародилася на стику лінгвістики, філософії, психології, антропології, кібернетики та нейробіології наприкінці 50-х років ХХ століття. Предметом дослідження в когнітивістиці стали механізми засвоєння інформації людською свідомістю. Когнітивне літературознавство розглядає літературні тексти як ментальну діяльність людини (автора). У фокусі досліджень – «виявлення зв'язків між структурами думки і структурами вираження» [2, с. 182], точкою перетину яких у межах художнього твору визначено концепти. Наукові розвідки з когнітивного літературознавства набули широкого розповсюдження в західноєвропейських країнах та Америці (Б. Данцігер, Л. Зуншайн, А. Річардсон, Е. Спольські). У вітчизняному літературознавстві цей напрямок науки про літературу фактично не розвивається.

Натомість в українському літературознавстві концепти активно досліджуються в розрізі розбудови національної картини світу. Якщо в лінгвістиці система концептів репрезентує цю картину, втілену в мові, то в літературознавстві, на думку болгарської дослідниці Д. Чавдарової, концепти відображають національний менталітет, реалізуючись на двох рівнях: тематологічному, адже концепт у художньому творі постає у вигляді теми чи мотиву, та на рівні системи персонажів, оскільки під цим кутом зору образи персонажів можуть проявляти риси національного характеру [3]. Означений напрямок досліджень в Україні розробляють Л. Іванова, Н. Кудрявцева, А. Шмельов.

Інший напрямок сучасних українських літературознавчих досліджень концептів виник на стику з психолінгвістикою і пов'язаний із вивченням ідиостилію письменника та індивідуально-авторської картини світу. Цей напрямок надзвичайно поширений і знайшов своє відображення, серед інших, у працях Т. Пономарьової, В. Саєнка, О. Кузьміної, теоретичним підґрунтям яких стало визначення концепту як індивідуаль-

ного психічного утворення, яке відображає особистість концептоносія. На такому підході до розгляду концептів наголошував, зокрема, Д. Ліхачов: «Розглядаючи, як сприймається слово, значення і концепт, ми не повинні виключати людину... І слово, і його значення, і концепти цих значень існують не самі по собі у деякій незалежній невагомості, а у певній людській «ідіосфері». У кожної людини є свій, індивідуальний культурний досвід, запас знань і навичок (останнє не менш важливо), котрими визначається багатство значень слова і багатство концептів цих значень, а іноді, взагалі-то, і їх бідність, однозначність» [4, с. 281]. Відповідно, рівень концептосфери особистості встановлюється «рівнем культури людини, її приналежністю до певної спільноти людей, її індивідуальністю» [4, с. 282].

Ще один напрямок досліджень концептів у літературознавстві пов'язаний із запереченням суто лінгвістичних джерел визначення концепту в художньому творі і наголошенні на його зв'язках з культурологією. Як зазначає Л. Грузберг [5], у рамках літературознавчого аналізу до розгляду концепту залучаються контексти абсолютно іншого роду, аніж семантичний аналіз: якщо слово потребує мовленнєвого контексту, то концепт постає в «текстах культури» [5]. Таким чином, концепт відображає не лише індивідуально-авторські уявлення, національну картину світобудови, але й національну і ширше світову культуру, оскільки такі її складові частини, як музика, живопис, література, театр, архітектура, філософія, розвиток науки та технологій, релігія певною мірою впливають на формування авторської концепції дійсності і відповідно проявляються у художній творчості. Такий процес проникнення провідних ідей культури в літературний текст посередництвом авторської свідомості отримав назву «концептуалізація», дослідження якої присвячені праці Т. Кремін та Г. Буткова.

Зважаючи на досить широке коло напрямків літературознавчого аналізу, в основі методологічного апарату яких лежить концепт, логічно видається певна термінологічна «розмитість» цього поняття. Так, О. Переломова пов'язує концепт у своєму визначенні з інтертекстуальністю, розуміючи останню не як методологічну теорію аналізу літературного тексту, а як його властивість, виражену в тому числі й посередництвом концептів: «[...] концепти можна вважати інтертекстуальною фігурою художнього тексту, де вони функціонують як концептуальні образи в парадигмальній видозміні семантичних варіантів, виконуючи текстотвірну функцію» [6, с. 20]. У своїх наукових працях згадана дослідниця вибудовує теоретичну парадигму, в основу якої покладено два базисних поняття: «лінгвокультурні коди» та «інтертекстуальність», які, на думку авторки, співвідносяться таким чином: «Посвідання віртуального світу міфічних персонажів з життям людей реального світу стає можливою реальністю художнього тексту завдяки лінгвокультурним кодам національного художнього дискурсу, які знаходять своє мовне вираження саме в таких номінаціях – інтертекстуальних знаках текстової структури художнього твору» [6, с. 12–13]. Отже, за О. Переломовою, концепт є інтертекстуальною фігурою, знаком текстової структури, який виражає коди національного художнього дискурсу. У цьому сенсі розуміння коду певною мірою збігається з визначенням архетипу К. Юнга як вияву колективного несвідомого в тексті твору. Із цього приводу авторка пише: «Стилізація фольклорних

жанрів із залученням до новоствореного авторського тексту мовностилістичних засобів народної творчості актуалізує у свідомості автора й читача архетипи, на яких вибудовується спільний інтертекстуальний простір, в основі якого лежать спільні лінгвокультурні коди» [6, с. 14]. Таким чином, О. Переломовій вдалося розмежувати досить близькі за значенням і водночас такі різнірідні поняття, як «концепт», «інтертекстуальність», «код» та «архетип», та успішно використовувати їх у рамках одного дослідження і у зв'язку з поставленими задачами.

Найбільш узагальненим, уніфікованим, таким, що може претендувати на універсальність у системі літературознавчих досліджень, на нашу думку, є визначення концепту М. Маркової: «Очевидно, концептом слід вважати ментальне утворення, наповнене національно зумовленими та індивідуальними знаннями про світ і культурним змістом, яке, отримуючи вербальне вираження в літературному тексті, набуває статусу художнього, тобто набуває специфічних ознак – символічності та діалогічності» [7, с. 323].

Водночас дослідниця зауважує: «Останнім часом у сучасному науковому лексиконі спостерігається чимраз частіше звернення до термінів «концепт» та «концептуалізація». Як і кожен «модний термін», вони вживаються в різних за характером теоретичних побудовах із найрізноманітнішими значеннями, що часто утруднює порозуміння між дослідниками, які їх використовують» [7, с. 317]. Подібна ситуація, на наше глибоке переконання, склалася і щодо визначення поняття «коду», який в останні роки постає «новомодним терміном», застосовуючись у найрізноманітніших літературознавчих студіях. Тут ми не будемо детально зупинятися на визначенні поняття код, оскільки цьому питанню присвячена низка наших розвідок [8; 9]. Зазначимо лише, що ми схилиємося до потрактування коду в семіотичному ракурсі і визначимо його як спосіб упорядкування системи значень (тексту) з метою з'ясування неявних (вторинних, «надбудованих») смислів. Прикметно, що окремі дослідники схильні ототожнювати «код» та «концепт». Так, В. Зусман подає таке визначення концепту: «У культурній комунікації традиція, будучи спільною для автора і читача, створює можливість розуміння смислу літературного твору читачем, і вона ж забезпечує останнього набором кодів-критеріїв, якими він може скористатися, аби із множинності текстів вибрати корпус творів. Як такий код може бути названий концепт» [10, с. 323]. Ми дозволимо собі уточнити думку шанованого дослідника, оскільки вважаємо, що поняття коду та концепту в термінологічній системі літературознавства далеко не тотожні і навіть не співмірні: код завжди ширший за концепт і може проявлятися в тексті в тому числі і посередництвом концептів. Своєю чергою, концепт постає точкою перетину кількох кодів, у результаті чого виявляється полісемантичність або, за визначенням М. Маркової, діалогічність концепту.

Висновок. Код та концепт мають різні функціональні призначення в літературознавчому аналізі. Якщо провідна функція концепту когнітивна і полягає в його здатності нести та передавати інформацію, – за визначенням К. Зацепіна та І. Саморукова, «епістемологічний статус» [11], то функціональне призначення коду – «розшифровувати», виявляти та «оприлюднювати» цю інформацію, надаючи їй певного значення в системі історичних, культурологічних, філософських, онтологічних, міфологічних, естетичних, релігійних і т. д. «координат», заданих кодом.

Література:

1. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. М.: Наука, 1982. 162 с.
2. Западное литературоведение XX века: Энциклопедия. – М.: Intrada, 2004. – 560 с.
3. Чавдарова Д. Концепты русской культуры с точки зрения литературоведения. URL: <http://www.russian.slavica.org/down/SBORNIK-3.doc> (дата звернення: 28.03.2018).
4. Лихачев Д. Концептосфера русского языка // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. М.: Academia, 1997. С. 280–287.
5. Грузберг Л. Концепт, или Отчего Америка – концепт, а Финляндия – нет? URL: www.philolog.pspu.ru/gruzberg_concept.shtml (дата звернення: 02.04.2018).
6. Переломова О.С. Інтертекстуальність в українському художньому дискурсі: структурно-семантичний і стилістичний аспекти: автореф. дис. ... докт. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». К., 2010. 34 с.
7. Маркова М. Концепт та концептуалізація в сучасному літературознавстві. // Питання літературознавства: науковий збірник. Вип. 74. – Чернівці: Рута, 2007. С. 317–324.
8. Bohovin O. The concept of «code» in terminological apparatus of literary methodologies: historiographic aspect (part 1) // Наукові записки. Випуск 162. Серія : Філологічні науки. Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2017. С. 61–67.
9. Боговін О.В. Кургуазний код в аспекті теорії інтертексту як засіб інтерпретації художнього твору. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Філологія». Випуск 76. Харків: Вид-во ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2017. С. 214–217.
10. Зусман В. Концепт в системі гуманітарного знання. Вопросы литературы. 2003. № 2. URL: <http://magazines.russ.ru/voplit/2003/2/zys-pr.html> (дата звернення: 02.04.2018).
11. Зацепин К., Саморуков И. Эпистемологический статус концепта. URL: www.ssu.samara.ru/scriptum/status.doc (дата звернення: 28.03.2018).

Боговін О. В. Код versus концепт: соотношение понятий на пересечении теоретико-филологических парадигм

Аннотация. Стаття посвящена выяснению особенностей трактовки терминов «код» и «концепт» в теоретико-методологических парадигмах языкознания и литературоведения. Установлено, что код – всегда более широкое понятие, чем концепт, и может проявляться в тексте в том числе и посредством концептов. В свою очередь, концепт является точкой пересечения нескольких кодов, в результате чего проявляется полисемантность, или диалогичность концепта. Таким образом, код и концепт имеют различные функциональные назначения в литературоведческом анализе.

Ключевые слова: код, концепт, теоретико-филологическая парадигма, дискурс, когнитивистика, интертекстуальность.

Bohovin O. Code versus concept: the correlation of idea at the intersection of theoretical and philological paradigms

Summary. The article is devoted to the clarification of features of the interpretation of code and concept terms in the theoretical and methodological paradigms of linguistics and literary criticism. It is established that code is always wider than the concept, and can be manifested in the text including the mediation of concepts. In its turn, the concept appears as the point of intersection of several codes, which results in a polysemantic or dialogic concept. Thus, the code and concept have different functional assignments in literary analysis.

Key words: code, concept, theoretical and philological paradigm, discourse, cognitivism, intertextuality.